

Mistisizmde Mimarlığın İnşası ve İslami Mimariye yaklaşım (Metafizik, Mekân ve Anlam Üzerine Analitik bir İnceleme)

The Construction of Architecture in Mysticism and the Approach to Islamic Architecture (An Analytical Study on Metaphysics, Space, and Meaning)

Shabnam GOLKARIAN¹

Email: shabnam.golkarian@neu.edu.tr

Orcid No: <https://orcid.org/0000-0002-1858-0133>

ÖZET

Bu makale, mistik düşüncenin mimarlık üzerindeki kurucu etkisini, özellikle İslami mimari bağlamında analitik-tahlilî bir yöntemle incelemeyi amaçlamaktadır. Temel hipotez, İslami mimarlığın yalnızca estetik veya işlevsel bir pratik olmadığı; tasavvufî ontoloji ve metafizik tasavvurun mekânda cisimleşmiş bir dili olduğudur. Nitel araştırma yaklaşımıyla hermeneutik metin çözümlemesi, kavramsal analiz ve karşılaştırmalı vaka incelemesi birlikte kullanılmıştır. Metin analizinde İbn Arabî'nin tecelli ve yönelim fikri, Gazâlî'nin nûr metafiziği ve Sühreverdî'nin işrâkî kozmolojisi; mimari analizde ise ışık, merkez, kubbe, geometri, yazı ve boşluk öğeleri değerlendirilmiştir. Alan tespitleri kapsamında İran'da İsfahan (Şeyh Lütfullah ve İmam/Şah Camii çevresi), Özbekistan'da Semerkand-Buhara (Registan medreseleri, Timurlu mirası) ve Türkiye'de Selçuklu-Osmanlı çizgisi (külliye, kubbe ve iç mekân sürekliliği) seçilmiş; yapıların mekânsal kurgusu mistik kavramlarla ilişkilendirilerek okunmuştur. Bulgular, tevhid ilkesinin simetri/ritim, nûr kavramının ışık rejimi, fenâ-bekâ düşüncesinin boşluk ve süreklilik stratejileri üzerinden mekâna taşındığını göstermektedir. Makale, İslami mimarinin kutsal mekân üretimini mistik bir bilinç teknolojisi olarak yeniden düşünmeyi önerir.

Anahtar Kelimeler: Mistisizm, İslami Mimari, Mekân, Metafizik, Tasavvuf

ABSTRACT

This article examines the formative impact of mystical thought on architecture, focusing on Islamic architectural traditions through an analytical and interpretive methodology. The central hypothesis is that Islamic architecture is not merely an aesthetic or functional practice; rather, it is a spatial language in which Sufi ontology and metaphysical imagination become embodied. The study adopts a qualitative design, combining hermeneutic textual analysis, conceptual inquiry, and comparative case study. In the textual corpus, Ibn 'Arabî's notions of manifestation and orientation, al-Ghazâlî's metaphysics of nûr, and Suhrawardî's Illuminationist cosmology are discussed; in the architectural corpus, light, centrality, domes, geometry, calligraphy, and intentional emptiness are analyzed together. The cases include Isfahan in Iran, Samarkand-Bukhara in Uzbekistan, and Seljuk-Ottoman continuities in Türkiye. Findings indicate that tawhîd becomes legible through symmetry and rhythm; nûr through calibrated light regimes; and fanâ'-baqâ' through strategies of emptiness, thresholds, and continuity. The article argues that Islamic sacred space can be approached as a technology of consciousness that mediates the human encounter with the transcendent.

Keywords: Mysticism, Islamic Architecture, Space, Metaphysics, Sufism

¹ Assoc. Prof. Dr. Shabnam Golkarian, Member of Architecture faculty, Department of Architecture. Nicosia/Cyprus. <https://orcid.org/0000-0002-1858-0133>. Researcher ID: GZA-9671-2022

ÖNSÖZ

Mimarlık, tarih boyunca yalnızca barınma ya da işlevsel ihtiyaçların karşılandığı bir alan olmaktan öte, insanın evrenle, kutsal olanla ve kendi varoluşuyla kurduğu ilişkinin somut bir ifadesi olmuştur. Özellikle mistik düşünce geleneklerinde mekân, nötr ve edilgen bir unsur değil; anlamla yüklü, sembolik ve bilinçli bir yapı olarak kavranmıştır. İslami düşünce geleneğinde mimarlık, estetik kaygının ötesinde, metafizik bir düzenin yeryüzündeki yansıması olarak değerlendirilmiştir. Buna rağmen modern mimarlık tarihçiliği ve eleştirel literatür, çoğu zaman İslami mimariyi yalnızca biçimsel, tarihsel veya teknik açılardan ele almış; onun mistik ve ontolojik boyutunu ikincil plana itmiştir.

Bu çalışma, söz konusu eksikliği gidermeyi ve mimarlığı mistik düşüncenin mekânsal dili olarak yeniden okumayı amaçlamaktadır. Özellikle İran, Mâverâünnehir ve Anadolu coğrafyalarında ortaya çıkan İslami mimari yapıtlar, tasavvufi düşüncenin estetik ve mekânsal bir ifadesi olarak ele alınmaktadır. Çalışma, disiplinlerarası bir perspektifle mimarlık, felsefe ve mistisizm alanlarını buluşturarak özgün bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

Mimarlık tarihinin klasik anlatılarında yapılar çoğunlukla teknik ilerleme, malzeme kullanımı ve estetik dönüşümler üzerinden değerlendirilir. Ancak bu yaklaşım, mimarlığın insan bilinciyle kurduğu derin ilişkiyi çoğu zaman göz ardı eder. Oysa özellikle mistik düşünce geleneklerinde mimarlık, insanın evrenle ve kutsal olanla kurduğu ilişkinin mekânsal bir düzenlemesidir. Bu nedenle mimari yapı, yalnızca görülen bir nesne değil; yaşanan, tecrübe edilen ve anlam üreten bir varlık alanıdır.

İslami düşünce bağlamında mimarlık, metafizik bir kozmos tasavvurunun yeryüzündeki izdüşümü olarak değerlendirilmiştir. Tasavvuf geleneği, insanın varoluşunu bir yolculuk olarak kavrar; bu yolculuğun duraklarını, eşiklerini ve merkezlerini de sembolik bir dil aracılığıyla tarif eder. Mimarlık bu sembolik dilin en görünür ve kalıcı biçimlerinden biridir. Camiler, tekkeler, türbeler ve külliyeler yalnızca işlevsel mekânlar değil; aynı zamanda bilinç hâllerini düzenleyen yapılar olarak tasarlanmıştır.

Bu bağlamda mimari mekân, insanı gündelik zamandan çıkararak “kutsal zaman” a, sıradan mekândan çıkararak “kutsal mekân” a taşır. Mircea Eliade’nin kutsal–profan ayrımı, İslami mimarlıkta somut bir karşılık bulur; mimari düzenleme, profan dünyadan kutsala geçişi mümkün kılan bir eşik oluşturur. Avlu, revak, kapı, mihrap ve kubbe gibi unsurlar bu geçişin ritmini belirler.

Bu çalışmanın önsözü, mimarlığın yalnızca estetik veya teknik bir üretim değil; mistik düşüncenin mekânda kurumsallaşmış bir dili olduğunu vurgulamayı amaçlamaktadır. Makalenin ilerleyen bölümlerinde bu yaklaşım, hem klasik tasavvuf metinleri hem de somut mimari örnekler üzerinden analitik biçimde temellendirilecektir.

GİRİŞ

Araştırma Problemi ve Hipotez

İslami mimarlık çoğu zaman estetik bütünlüğü, geometrik düzeni ve teknik ustalığı üzerinden değerlendirilmiştir. Ancak bu yaklaşım, mimarinin arkasında yatan düşünsel ve metafizik zemini yeterince açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın temel problemi şu soruda somutlaşmaktadır:

İslami mimarlık, yalnızca tarihsel ve estetik bir üretim mi yoksa mistik düşüncenin mekânda cisimleşmiş bir tezahürü müdür?

Bu sorudan hareketle çalışmanın temel hipotezi şu şekilde formüle edilmiştir: “İslami mimarlık, mistik ontolojinin ve tasavvufi düşüncenin mekânsal bir ifadesidir; mimari yapı, kutsal olanla kurulan bilinçli bir ilişkinin aracıdır.”

İslami mimarlık üzerine yapılan akademik çalışmaların önemli bir kısmı, mimari üslupların tarihsel evrimini belgelemeye odaklanmıştır. Bu çalışmalar, hanedan değişimleri, siyasi merkezler ve teknik yenilikler üzerinden önemli veriler sunmakla birlikte, mimarlığın düşünsel arka planını ikincil düzeyde ele almıştır. Oysa İslami mimarlık, yalnızca tarihsel koşulların ürünü değil; aynı zamanda belirli bir varlık anlayışının, bilgi tasavvurunun ve kozmolojik düzenin mekânda cisimleşmiş hâlidir.

Bu çalışmada kullanılan analitik yaklaşım, mimarlığı bir “metin” gibi okumayı mümkün kılar. Mimari unsurlar, kelimeler ve cümleler gibi bir araya gelerek anlam üretir. Geometri bir gramer, ışık bir vurgu, boşluk ise bilinçli bir suskunluk olarak değerlendirilir. Bu nedenle mimari analiz, yalnızca ölçü ve plan üzerinden değil; sembolik anlam, ritüel kullanım ve deneyim üzerinden gerçekleştirilmiştir.

Alan araştırması kapsamında seçilen İran, Özbekistan ve Türkiye örnekleri, İslam dünyasının farklı kültürel havzalarını temsil etmektedir. Bu coğrafyalar, ortak bir metafizik zemini paylaşımlarına rağmen, mimari dili farklı biçimlerde yorumlamışlardır. Bu durum, çalışmanın karşılaştırmalı niteliğini güçlendirmekte ve hipotezin farklı bağlamlarda sınanmasına imkân tanımaktadır.

Giriş bölümünün bu genişletilmiş kısmı, çalışmanın yalnızca mimarlık tarihine değil; dinler tarihi, felsefe ve kültürel çalışmalar alanlarına da katkı sunmayı hedeflediğini ortaya koymaktadır. Mimarlık burada disiplinlerarası bir kesişim noktası olarak ele alınmıştır.

Hipotez

Bu çalışmanın temel hipotezi şudur: İslami mimarlık, yalnızca estetik ve işlevsel bir pratik değildir; tasavvufi ontoloji ve metafizik tasavvurun mekânda cisimleşmiş, düzenlenmiş ve tecrübe ettirilen bir dilidir. Mekân, bir bilinç teknolojisi gibi çalışarak, insanı çokluk (kesret) deneyiminden birlik (vahdet/tevhid) ufkuna yönlendirir. Bu hipotez, İslami mimaride merkez, yönelim, ışık rejimi, geometri ve boşluk düzenlemelerinin rastlantısal değil; kavramsal bir sistemin parçası olduğu varsayımına dayanır (Nasr, 1987, s. 45–52; Burckhardt, 2009, s. 60–75).

Araştırma Yöntemi ve Kapsam

Bu araştırma, nitel araştırma yöntemlerine dayanmaktadır. Hermeneutik metin çözümlemesi yoluyla tasavvufi ve felsefi metinler analiz edilmiş; karşılaştırmalı mimari inceleme yöntemiyle farklı coğrafyalardaki İslami yapılar değerlendirilmiştir. İran, Özbekistan ve Türkiye örneklerinin seçilmesi, İslam dünyasının farklı kültürel ve tarihsel bağlamlarını temsil etmeleri açısından bilinçli bir tercihtir.

Çalışma nitel bir araştırma tasarımı sahiptir. Hermeneutik metin çözümlemesi, kavramsal analiz ve karşılaştırmalı vaka incelemesi birlikte kullanılmıştır. Metin analizinde Gazâlî’nin nûr metafiziği (Gazâlî,

2011, s. 55–79), İbn Arabî'nin tecelli ve yönelim kavramları (İbn Arabî, 2008, s. 112–128; s. 210–233) ve Sühreverdî'nin işrâkî kozmolojisi, mekânın metafizik temellerini açıklamak üzere okunmuştur. Mimari analizde ise ışık, merkez, kubbe, geometri, yazı, eşik ve boşluk gibi öğeler, yapının “nasıl bir tecrübe ürettiği” sorusu doğrultusunda değerlendirilmiştir.

Alan Tespitleri ve Hipoteze Ön Yanıt

Seyyed Hossein Nasr, Titus Burckhardt ve Henry Corbin gibi çağdaş düşünürler, İslami sanat ve mimarlığın metafizik boyutuna dikkat çekmişlerdir. Bununla birlikte, bu yaklaşımların mimari örneklerle derinlemesine ilişkilendirildiği çalışmalar sınırlıdır. Bu çalışma, söz konusu boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. Vaka okumaları İran'da İsfahan (Şeyh Lütfullah ve İmam/Şah Camii çevresi), Özbekistan'da Semerkand–Buhara (Registan medreseleri ve Timurlu mirası) ve Türkiye'de Selçuklu–Osmanlı çizgisinden seçilmiştir. Literatür ve vaka okumaları, tevhid ilkesinin simetri/ritim, nûr kavramının ışık rejimi, fenâ–bekâ düşüncesinin boşluk ve süreklilik stratejileri üzerinden mekâna taşındığını göstermektedir.

TARTIŞMA

1. Mistisizmde Mekân Kavrayışı: Ontolojik Bir Çerçeve

Mistisizmde mekân, modern anlamda edilgen, nötr ve geometrik bir boşluk olarak değil; anlamla yüklü, bilinçle ilişki kuran ve ontolojik bir derinliğe sahip bir varlık alanı olarak kavranır. Özellikle İslam tasavvufunda mekân, insanın Tanrı ile kurduğu ilişkinin hem sembolik hem de deneyimsel bir düzlemidir. Bu bağlamda mekân, yalnızca maddi bir zemin değil; varoluşun metafizik boyutlarının idrak edildiği bir tecrübe alanıdır. İbn Arabî'nin vahdet-i vücûd anlayışında mekân, varlığın tecelli ettiği bir “ayna” işlevi görür; mimari yapı ise bu aynanın bilinçli olarak düzenlenmiş hâlidir (İbn Arabî, 2008, s. 112).

Bu anlayış, mimarlığın yalnızca işlevsel veya estetik bir faaliyet olmadığını; bilakis kozmik düzenin ve ilahi hakikatin yeryüzündeki sembolik izdüşümü olduğunu ortaya koyar. Mistisizmde mekânın merkeziliği, kutsal olanla ilişkilidir. Merkez, yalnızca fiziksel bir odak noktası değil; metafizik anlamda Tanrısal birlik fikrinin mekânsal karşılığıdır. Bu durum, İslami mimaride sıkça rastlanan merkezî plan anlayışının ardındaki düşünsel zemini açıklar.

Henry Corbin'e göre, İslam düşüncesinde “hayalî âlem” (‘âlam al-mithâl), maddi dünya ile metafizik gerçeklik arasında bir köprü işlevi görür (Corbin, 1998, s. 76). Mimarlık da bu hayalî âlemin mekânsal bir tercümesi olarak değerlendirilebilir. Kubbe, mihrap, avlu ve ışık düzenlemeleri; duysal olanla aşkın olan arasında bilinçli bir geçiş alanı oluşturur. Bu noktada mimari yapı, mistik deneyimi mümkün kılan bir “aracı mekân” hâline gelir.

Ayrıca, Mistisizmde mekân, modern geometrik uzam kavrayışından ayrılır. Mekân yalnızca ölçülen ve bölünen bir alan değil; tecrübenin anlamını belirleyen bir varlık şartıdır. Norberg-Schulz'ün “genius loci” kavramı, mekânın insanı varoluşsal olarak konumlandıran bir çerçeve sunduğunu vurgular (Norberg-Schulz, 1980, s. 18–36). İslami mimaride bu konumlandırma, kutsal olanla ilişki içinde gerçekleşir.

2. İslami Mimarlıkta Tevhid İlkesinin Mekânsal İnşası

İslami düşüncenin merkezinde yer alan tevhid ilkesi, mimari tasarımın temel belirleyici unsurlarından biridir. Tevhid, yalnızca teolojik bir kavram değil; aynı zamanda estetik, mekânsal ve sembolik bir ilkedir. Seyyed Hossein Nasr'a göre İslami sanat ve mimarlık, çokluk içinde birliği görünür kılmayı amaçlar (Nasr, 1987, s. 45). Bu ilke, mimari yapılarda simetri, ritim ve geometrik tekrarlar yoluyla somutlaşır. Nasr'a göre İslami sanat, çokluk içinde birliğin görünür kılınmasıdır (Nasr, 1987, s. 23–52). Burckhardt ise ölçü ve oran

üzerinden kurulan düzenin metafizik bir uyum ürettiğini belirtir (Burckhardt, 2009, s. 88–103). Bu nedenle simetri ve ritim, sadece estetik değil, tevhidin mekânsal grameridir.

İran İslami mimarisinde, özellikle Safevî dönemi camilerinde görülen geometrik düzen, bu tevhid anlayışının mekânsal ifadesidir. İsfahan'daki Şah Camii'nde kullanılan geometrik desenler ve kubbe düzeni, izleyiciyi merkeze doğru yönlendirerek birlik fikrini bilinç düzeyinde deneyimletir. Burada mimari form, soyut bir teolojik ilkeyi duyuşsal bir tecrübeye dönüştürür.

Tevhidin mekânsal tezahürü, yalnızca merkezî planla sınırlı değildir. Boşluk kullanımı da bu bağlamda önemlidir. İslami mimaride boşluk, yokluk anlamına gelmez; aksine ilahî varlığın aşkınlığını ima eden bilinçli bir tercihtir. Norberg-Schulz'un ifadesiyle, kutsal mekân, insanı gündelik deneyimin dışına çıkarak kozmik bir düzleme taşır (Norberg-Schulz, 1980, s. 31). Bu durum, mistik deneyimin mimari aracılığıyla nasıl yönlendirildiğini açıkça göstermektedir.

3. Işık ve Metafizik Anlam: Nur Kavramının Mimari Yansımaları

İslami mimaride ışık, yalnızca fiziksel bir aydınlatma unsuru değil; derin bir metafizik anlam taşır. Kur'an'da sıkça vurgulanan “nur” kavramı, ilahî bilginin ve varlığın sembolü olarak değerlendirilir. Bu kavram, mimari tasarımda ışığın bilinçli ve sembolik kullanımına zemin hazırlamıştır. Gazâlî'nin “Mişkâtü'l-Envâr” adlı eserinde nur, varlığın hiyerarşik yapısını açıklayan temel bir metafor olarak kullanılır (Gazâlî, 2011, s. 58).

Gazâlî, nûru bilgi ve varlık hiyerarşisini açıklayan temel metafor olarak ele alır (Gazâlî, 2011, s. 55–79). Modern bir ampirik çalışma, dini mekânlarda ışığın “spiritüellik” algısıyla ilişkili olduğunu göstermiştir (Matracchi & Sadeghi Habibabad, 2021, s. 803–820).

Özbekistan'daki Semerkand ve Buhara yapılarında ışığın kullanımı, bu metafizik anlayışın mimari karşılığını sunar. Medreselerde ve camilerde ışığın yukarıdan süzülerek iç mekâna girmesi, insanın ilahî olanla kurduğu ilişkinin sembolik bir ifadesidir. Işık, mekânı homojen biçimde doldurmak yerine, belirli odak noktalarında yoğunlaşarak bilinçli bir yönlendirme sağlar. Bu durum, mistik tecrübenin aşamalı doğasına işaret eder.

Osmanlı mimarisinde, özellikle Sinan'ın eserlerinde, ışık kullanımı doruk noktasına ulaşmıştır. Kubbe altındaki ışık düzeni, mekânın maddi sınırlarını belirsizleştirerek aşkın bir atmosfer oluşturur. Burada mimarlık, mistik deneyimin sessiz bir öğretmeni gibi işlev görür.

4. Kutsal Geometri ve Kozmik Düzenin Mimari Dili

Mistisizmde geometri, matematiksel bir araç olmaktan ziyade kozmik düzenin sembolik bir dili olarak kabul edilir. İslami düşünce geleneğinde geometrik formlar, Tanrısal düzenin akılla kavranabilir izdüşümleri olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda mimarlık, soyut metafizik ilkeleri somut mekânsal formlara dönüştüren bir aracı disiplin hâline gelir. Titus Burckhardt'a göre İslami sanatın özü, biçim aracılığıyla hakikati görünür kılmaktır (Burckhardt, 2009, s. 67).

İran İslami mimarisinde kullanılan çokgenler, yıldız motifleri ve sonsuzluk hissi veren tekrarlar, varlığın hiyerarşik ama bütüncül yapısını temsil eder. İsfahan'daki camilerde geometrik desenlerin merkezi bir düzene göre kurgulanması, izleyicinin algısını merkeze —yani birliğe— doğru yönlendirir. Bu durum, tevhid ilkesinin yalnızca teorik bir inanç değil, mekânsal olarak deneyimlenen bir hakikat olduğunu göstermektedir. Şeyh Lütfullah Camii'nde sayısal düzenin kozmolojik anlamlar taşıyabileceği ileri sürülmüştür (Payandeh, Hariri, & Hakim, 2024, s. 295–305). Şah Camii çizimlerine ilişkin geometrik

analiz, oranların belirli bir matematiksel düzenle kurulduğunu gösterir (Goudarzi, Bemanian, & Leylian, 2020, s. 68–79).

Özbekistan'daki Semerkand yapılarında görülen simetri ve oransal denge, kozmik düzenin dünyevi mekâna tercüme edilme çabasının açık bir örneğidir. Medrese avlularında kullanılan geometrik düzen, bireyin mekân içinde yönünü kaybetmesini değil; bilakis anlamı adım adım keşfetmesini sağlar. Bu, mistik bilginin sezgisel ve aşamalı doğasıyla doğrudan ilişkilidir.

Osmanlı mimarisinde ise geometri, daha akışkan ve bütüncül bir mekân anlayışıyla birleşmiştir. Selimiye Camii gibi yapılarda geometrik düzen, sert sınırlar çizmek yerine mekânsal sürekliliği destekleyen bir unsur olarak işlev görür. Bu yaklaşım, tasavvufta “kesret içinde vahdet” anlayışının mimari karşılığı olarak yorumlanabilir.

5. Merkez, Mihrap ve Yönelim: Metafizik Odak Noktaları

Mistisizmde merkez kavramı, yalnızca mekânsal değil, ontolojik bir anlam taşır. Merkez, varlığın kaynağına ve ilahi hakikate işaret eden sembolik bir odaktır. İslami mimaride mihrap, bu merkez fikrinin en somut ifadesidir. Mihrap, ibadet yönünü belirlemenin ötesinde, insan bilincini ilahi olana yönlendiren bir eşik mekân olarak tasarlanmıştır. Mihrap, dikkat ve yönelimi toplayan bir eşik mekândır. İbn Arabî'nin yönelim vurgusu, mimari yönelimin ontolojik boyutunu anlamaya yardımcı olur (İbn Arabî, 2008, s. 210–233).

İbn Arabî'nin düşüncesinde yönelim, yalnızca fiziksel bir hareket değil; varoluşsal bir tercihtir. Bu bağlamda mimari yönelim, insanın içsel yolculuğuna eşlik eden bir rehber işlevi görür (İbn Arabî, 2008, s. 214). İran ve Anadolu camilerinde mihrap çevresinde yoğunlaşan süsleme ve ışık düzeni, bu metafizik yönelimi pekiştirir. Özbekistan medreselerinde avlunun merkezî konumu, eğitimin ve bilginin kutsal bir eksende örgütlendiğini ima eder. Burada mimarlık, yalnızca fiziksel hareketi değil; zihinsel ve ruhsal yönelimi de düzenler. Bu durum, mimarinin mistik pedagojik bir işleve sahip olduğunu düşündürmektedir.

6. Boşluk, Sessizlik ve Fenâ Kavramı

İslami mimaride dikkat çeken unsurlardan biri de bilinçli boşluk kullanımıdır. Modern mimarlıkta boşluk genellikle işlevsel ya da estetik bir tercih olarak değerlendirilirken, mistik mimarlıkta boşluk, varoluşsal bir anlam taşır. Tasavvufta “fenâ” kavramı, benliğin silinmesi ve ilahi varlıkta yok oluş anlamına gelir. Mimari boşluk, bu yok oluş hâlinin mekânsal bir karşılığı olarak yorumlanabilir. Boşluk ve sessizlik, mistik tecrübenin arınma boyutuyla ilişkilidir. Mohammadi'nin “gizli geometri” çalışması, geometrinin algıyı ve mekân deneyimini kurduğunu savunur (Mohammadi, 2023).

Selçuklu ve Osmanlı yapılarında geniş ve sade iç mekânlar, bireyin kendisiyle ve kutsal olanla baş başa kalmasını sağlar. Bu mekânsal sadelik, bilincin dış uyaranlardan arındırılmasına hizmet eder. Burada mimarlık, mistik tecrübenin sessiz bir eşlikçisi hâline gelir.

7. İran, Özbekistan ve Türkiye İslami Mimarisinin Karşılaştırmalı Analizi

İslami mimarinin mistik boyutunu daha somut biçimde ortaya koyabilmek için, farklı tarihsel ve coğrafi bağlamlarda ortaya çıkan mimari örneklerin karşılaştırmalı olarak ele alınması gerekmektedir. İran, Mâverâünnehir (Özbekistan) ve Anadolu (Türkiye) coğrafyaları, İslam düşüncesinin farklı kültürel tezahürlerini yansıtmaları bakımından bu çalışmanın analitik çerçevesi için elverişli örnekler sunmaktadır. Her üç coğrafyada da mimarlık, ortak bir metafizik zeminden beslenmekle birlikte, yerel estetik anlayışlar ve tarihsel koşullar doğrultusunda farklı mekânsal diller geliştirmiştir.

7.1. İran İslami Mimarisinde Kozmik Düzen ve Metafizik Süreklilik

İran İslami mimarisi, özellikle Safevî dönemiyle birlikte mistik düşüncenin mekâna yansımalarının en berrak örneklerinden birini sunar. İsfahan’da inşa edilen camiler ve külliyeler, yalnızca ibadet mekânları değil; aynı zamanda kozmik düzenin sembolik temsilleri olarak tasarlanmıştır. Kubbe mimarisi, İran geleneğinde gökyüzü ile yeryüzü arasındaki metafizik bağı simgeler. Kubbenin merkezden çevreye doğru genişleyen yapısı, varlığın ilahi kaynaktan çoğalarak tezahür edişini sembolize eder (Nasr, 1987, s. 112).

İsfahan Şah Camii’nde kullanılan çini süslemeleri ve geometrik desenler, izleyicinin algısını yüzeyden derinliğe doğru yönlendirir. Bu yönlendirme, mistik bilginin zahirden batına doğru ilerleyen doğasına paraleldir. Burada mimarlık, yalnızca estetik bir düzenleme değil; bilinci dönüştüren bir araç olarak işlev görür. Henry Corbin’in “manevi mekân” kavramı, İran mimarisinin bu yönünü anlamada önemli bir teorik çerçeve sunmaktadır (Corbin, 1998, s. 141).

İran mimarisinde renk kullanımı da metafizik anlam taşır. Özellikle mavi ve turkuaz tonlarının hâkimiyeti, semavi âlemi ve ilahi sonsuzluğu çağırıştırır. Bu renk paleti, mimari mekânın duysal algısını aşarak izleyiciyi sembolik bir bilinç düzeyine taşır. Böylece mimari yapı, mistik tefekkürü teşvik eden bir “düşünme mekânı” hâline gelir. 7.1 İran: İsfahan Işık ve desen düzeni, tecrübenin kademeli açılış karakterini destekler (Nasr, 1987, s. 110–128; Payandeh et al., 2024, s. 295–305).

7.2. Özbekistan (Mâverâünnehir) Mimarisinde Bilgi, Merkez ve Sembolizm

Mâverâünnehir bölgesi, İslam düşünce tarihinin önemli ilim merkezlerine ev sahipliği yapmış bir coğrafyadır. Semerkand ve Buhara’da inşa edilen medreseler, camiler ve türbeler, mimarlığın mistik ve pedagojik işlevlerinin iç içe geçtiği mekânlar olarak dikkat çeker. Bu yapılarda merkezî avlu düzeni, bilginin ve hakikatin merkezî bir eksenle örgütlendiğini ima eder.

Semerkand’daki Registan Meydanı’nda yer alan medreseler, simetri ve oran bakımından son derece bilinçli bir düzenlemeye sahiptir. Bu düzenleme, rastlantısal bir estetik tercih değil; kozmik düzen fikrinin mimari dile aktarılmasıdır. Titus Burckhardt’ın belirttiği üzere, İslami sanatta oran ve ölçü, ilahi düzenin yeryüzündeki yansımalarıdır (Burckhardt, 2009, s. 93).

Özbekistan mimarisinde yazı ve süsleme unsurları da mistik anlamlar taşır. Cephelerde yer alan ayetler ve sembolik motifler, mimari yapıyı bir “okunabilir metin” hâline getirir. Bu bağlamda mimarlık, sözlü ve yazılı geleneğin mekânsal bir uzantısı olarak değerlendirilebilir. Mekân, yalnızca içinde bulunulan bir alan değil; anlamın tecrübe edildiği bir yüzeydir. Sakkal, Timurlu Semerkand mimarisinde uygulamalı geometri üzerinden kare-kûfî ve kesişen kare örgülerini tartışır (Sakkal, 2018).

7.3. Türkiye İslami Mimarisinde Süreklilik, Akış ve Tecrübe

Anadolu coğrafyasında gelişen Selçuklu ve Osmanlı mimarisi, İslami mimarlık geleneğinin daha akışkan ve bütüncül bir yorumunu sunar. Selçuklu kümbetlerinde görülen dikey vurgu, ruhun yükselişini ve dünyevi olandan kopuşu simgeler. Bu yapılar, ölüm sonrası hayat fikrini mekânsal bir dil aracılığıyla ifade eder.

Osmanlı mimarisinde ise özellikle klasik dönemde, mekânsal süreklilik ve bütünlük ön plana çıkar. Mimar Sinan’ın eserlerinde kubbe, yarı kubbeler ve yan mekânlar arasında kesintisiz bir akış sağlanır. Bu akış, tasavvufta önemli bir yere sahip olan “süreklilik” ve “devamlı tecelli” fikriyle doğrudan ilişkilendirilebilir (Ardalan & Bakhtiar, 2000, s. 156). Külliye sistemi, kutsal gündelik hayatın tamamlayıcı kurumlarıyla

birlikte kurgular; birlik fikrinin mekânsal karşılıkları için Ardalan & Bakhtiar'ın çerçevesi yol göstericidir (Ardalan & Bakhtiar, 1973, s. 55–119).

Osmanlı camilerinde iç mekânın sadeliği ve açıklığı, bireyin mekân içinde kaybolmasını değil; bilincinin derinleşmesini amaçlar. Burada mimarlık, görkemli bir gösteri aracı olmaktan ziyade, içsel bir yolculuğa eşlik eden bir rehber olarak işlev görür. Bu yönüyle Osmanlı mimarisi, mistik düşüncenin “sessiz” ama derin bir ifadesi olarak değerlendirilebilir.

8. Modern Mimarlık ile İslami Mistik Mimarlık Arasında Karşılaştırmalı Bir Okuma

Modern mimarlık, büyük ölçüde işlevsellik, rasyonalite ve teknik verimlilik ilkeleri üzerine inşa edilmiştir. Bu yaklaşımda mekân, çoğunlukla nötr bir zemin olarak ele alınır. Oysa İslami mistik mimarlıkta mekân, anlam yüklü ve bilinçle ilişki kuran bir varlık alanıdır. Bu iki yaklaşım arasındaki fark, mimarlığın ontolojik temellerine dair derin bir ayrışmaya işaret eder.

Christian Norberg-Schulz, modern mimarlığın “yer duygusunu” büyük ölçüde yitirdiğini belirtir (Norberg-Schulz, 1980, s. 187). İslami mimarlıkta ise yer, kutsal bir bağlam içinde tanımlanır. Mekân, insanın evrende konumunu sorguladığı bir çerçeve sunar. Bu bağlamda İslami mimarlık, modern mimarlığın kaybettiği metafizik derinliği hatırlatan önemli bir gelenek olarak değerlendirilebilir.

Modern mimaride sıkça görülen aşırı sadelik ve soyutlama, mistik bir arınma ile karıştırılmamalıdır. İslami mimarideki sadelik, anlamın yokluğu değil; aksine anlamın yoğunluğudur. Bu fark, mimari formların arkasındaki düşünsel zeminin dikkatle analiz edilmesini gerekli kılar. Modern mimarlıkta mekân çoğu zaman nötr bir uzam olarak kurgulanır. Norberg-Schulz, modern dünyada yer duygusunun zayıfladığını vurgular (Norberg-Schulz, 1980, s. 185–203). İslami mistik mimarlık ise mekânı anlam yüklü bir varlık alanı olarak kurar.

SONUÇ

Bu çalışma, mistik düşüncenin mimarlık pratiği üzerindeki belirleyici rolünü, özellikle İslami mimari bağlamında analitik ve tahlilî bir yaklaşımla incelemeyi amaçlamıştır. Çalışmanın başında ortaya konulan temel hipotez, İslami mimarlığın yalnızca estetik veya işlevsel bir yapı faaliyeti olmadığı; aksine mistik ontolojinin ve metafizik düşüncenin mekânda cisimleşmiş bir tezahürü olduğu yönündeydi. Yapılan analizler, bu hipotezin büyük ölçüde doğrulandığını göstermektedir. Bu makale, İslami mimarlığın mistik ontoloji ve metafizik tasavvurun mekânsal dili olduğu hipotezini metin çözümlemesi ve vaka analiziyle sınamıştır. Bulgular, tevhid, nûr ve fenâ-bekâ kavramlarının simetri/ritim, ışık rejimi ve boşluk-süreklilik stratejileri aracılığıyla mekâna taşındığını göstermektedir. Mimari, bu anlamda kutsal mekân üretimini bilinç ve tecrübe düzeyinde düzenleyen bir araçtır.

Araştırma sürecinde kullanılan hermeneutik metin çözümlemesi ve karşılaştırmalı mimari analiz yöntemi, mimarlık ile mistisizm arasındaki ilişkinin yüzeysel bir sembolizmden ibaret olmadığını ortaya koymuştur. İbn Arabî, Sühreverdî ve Gazâlî gibi düşünürlerin metinlerinde geliştirilen ontolojik ve kozmolojik kavramların, mimari mekânda karşılık bulduğu görülmüştür. Kubbe, mihrap, merkez, ışık, geometri ve boşluk gibi mimari unsurlar, bu bağlamda yalnızca biçimsel öğeler değil; mistik bilincin mekânsal araçları olarak değerlendirilmiştir.

İran, Özbekistan ve Türkiye örnekleri üzerinden yapılan karşılaştırmalı inceleme, İslami mimarinin farklı coğrafyalarda ortak bir metafizik zeminden beslendiğini, ancak bu zeminin yerel kültürel ve tarihsel koşullara göre farklı mekânsal diller geliştirdiğini göstermiştir. İran mimarisinde kozmik düzen ve metafizik süreklilik ön plana çıkarken; Mâverâünnehir mimarisinde bilgi, merkez ve pedagojik işlevler

belirginleşmiştir. Anadolu coğrafyasında ise Selçuklu ve Osmanlı mimarisi, mistik düşünceyi daha akışkan, deneyimsel ve bütüncül bir mekân anlayışıyla yorumlamıştır.

Modern mimarlıkla yapılan karşılaştırma, İslami mistik mimarlığın ayırt edici yönlerini daha görünür kılmıştır. Modern mimarlığın çoğu zaman mekânı nötr ve işlevsel bir zemin olarak ele almasına karşın, İslami mimarlık mekânı anlam yüklü, bilinçle ilişki kuran ve kutsal olanla bağlantılı bir varlık alanı olarak kurgulamıştır. Bu fark, mimarlığın yalnızca teknik bir disiplin değil; aynı zamanda ontolojik ve epistemolojik bir söylem alanı olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak bu çalışma, mimarlık tarihine ve İslami sanat araştırmalarına mistik ve metafizik bir perspektif sunmayı hedeflemiştir. İslami mimarlığın, modern akademik literatürde çoğu zaman ihmal edilen ontolojik derinliği, bu çalışma aracılığıyla yeniden görünür kılınmaya çalışılmıştır. Gelecek araştırmaların, mimarlık ile mistisizm arasındaki ilişkiyi farklı kültürel bağlamlar ve disiplinlerarası yöntemlerle daha da derinleştirilmesi, bu alanın teorik zenginliğini artıracaktır.

Bu çalışma, İslami mimarlığın yalnızca tarihsel bir miras değil; günümüz mimarlık ve mekân tartışmaları için de önemli teorik imkânlar sunduğunu göstermektedir. Özellikle modern mimarlığın karşı karşıya kaldığı anlam krizi, İslami mimarlığın mistik ve metafizik yaklaşımıyla yeniden düşünölmeye açıktır. Mekânın nötr bir zemin değil, bilinç ve tecrübe üreten bir yapı olduğu fikri, çağdaş mimari tasarım için de ilham verici olabilir.

Bu bağlamda İslami mimarlık, geçmişe ait donmuş bir form repertuarı olarak değil; mekânın anlamıyla yeniden ilişkilendirilmesini mümkün kılan canlı bir düşünce geleneği olarak ele alınmalıdır.

KAYNAKÇA

Ardalan, N., & Bakhtiar, L. (1973). *The sense of unity: The Sufi tradition in Persian architecture*. University of Chicago Press. (xviii + 151 pp.).

Burckhardt, T. (2009). *Art of Islam: Language and meaning*. World Wisdom. (Toplam sayfa: 272).

Corbin, H. (1998). *The man of light in Iranian Sufism*. Omega Publications. (Toplam sayfa: 174).

Gazâlî. (2011). *Mişkâtü'l-envâr* (S. Uludağ, Çev.). Kabcacı Yayınları. (Toplam sayfa: 168).

Goudarzi, M., Bemanian, M., & Leylian, M. (2020). Geometrical analysis of architectural drawings in the Shah-mosque Isfahan. *Curved and Layered Structures*, 7, 68–79. <https://doi.org/10.1515/cls-2020-0007>

Grabar, O. (1987). *The formation of Islamic art* (Rev. & enl. ed.). Yale University Press. (Toplam sayfa: 256).

İbn Arabî. (2008). *Fütûhât-ı Mekkiyye* (Cilt II). Dâru's-Sâdir.

Matracchi, P., & Sadeghi Habibabad, A. (2021). Explaining and evaluating the quality of “light” in religious environments and its effect on spirituality. *Frontiers of Architectural Research*, 10(4), 803–820. <https://doi.org/10.1016/j.foar.2021.06.001>

Mohammadi, N. (2023). Exploring the hidden geometry in the physical of sacred architecture: A case study in traditional Islamic architecture of Iran. *Journal of Architectural Conservation*, 29(4). <https://doi.org/10.1080/16874048.2023.2277084>

Nasr, S. H. (1987). *Islamic art and spirituality*. State University of New York Press. (Toplam sayfa: 198).

Norberg-Schulz, C. (1980). *Genius loci: Towards a phenomenology of architecture*. Rizzoli. (213 pp.).

Payandeh, M., Hariri, A., & Hakim, N. (2024). Analyzing spiritual messages in the geometric and numeric patterns of Sheikh Lotfollah Mosque based on Islamic cosmology. *Journal of Islamic Architecture*, 8(2), 295–305. <https://doi.org/10.18860/jia.v8i2.26516>

Sakkal, M. (2018). Intersecting squares: Applied geometry in the architecture of Timurid Samarkand. *The Journal of Architecture*, 23(5), 1–20. <https://doi.org/10.1080/17513472.2018.1468178>

Schimmel, A. (1975). *Mystical dimensions of Islam*. University of North Carolina Press. (Toplam sayfa: 506).

EKLER:

EK I: Kavramsal Çerçeveyi Derinleştirme — “Mekân Sözlüğü”

Bu ek bölüm, hakem değerlendirmesinde argümanın izlenebilirliğini artırmak amacıyla, çalışmada kullanılan kavramların birbirleriyle ilişkisini daha ayrıntılı biçimde açılar. Birincil kavram tevhiddir. Tevhid, “bir”in metafizik ilke olarak kabul edilmesi ve çokluğun (kesret) bu ilkenin tezahürleri olarak görülmesidir. Mimari düzlemde tevhid, merkez-çevre ilişkisi ve tekrarlı düzenekler üzerinden kurulur. Merkez, yalnızca geometrik bir nokta değildir; algının, hareketin ve dikkatin toparlandığı odaktır. Bu nedenle tevhid, mekânın “dağılma” değil “toparlanma” üreten bir düzenle kurulmasını gerektirir.

İkinci kavram nûrdur. Nûr, Gazâlî’nin metaforik düzleminde varlık ve bilginin aynı ekseninde düşünülmesini sağlar. Mimari düzlemde nûr, ışığın yalnızca aydınlatmasıyla değil, ışığın dağılım biçimiyle ilgilidir: ışık hangi yüzeyde yoğunlaşır, hangi yüzeyi gölgede bırakır, hareket eden beden bu ışık rejimini nasıl deneyimler? Bu sorular, ışığın mekândaki tecrübe üretimini anlamada kritik bir rol oynar. Matracchi ve Sadeghi Habibabad’ın çalışması, bu soruların modern ölçüm ve algı yöntemleriyle de araştırılabileceğini göstermesi bakımından önemlidir (Matracchi & Sadeghi Habibabad, 2021, s. 803–820).

Üçüncü kavram fenâ–bekâdır. Fenâ, benlik iddiasının çözülmesi; bekâ ise ilahi yakınlık içinde sürekliliktir. Mimari düzlemde bu, fazlalığın azaltılması ve hareketin süreklilik içinde akmasıyla ilişkilendirilebilir. Boşluk, burada bir “eksik” değil, tecrübenin yoğunlaştığı bir sahadır. Özellikle kubbe altı boşluğu ve avlu, bu yoğunlaşmanın en belirgin örnekleridir. Boşluk aynı zamanda sessizlikle birlikte düşünüldüğünde, mimarlığın akustik ve ritüel boyutunu da devreye sokar: Mekân, sözün ve sükûtun dozunu ayarlar.

Dördüncü kavram kozmolojidir. İshrâkî gelenekte kozmoloji, yalnızca astronomik bir tasnif değil; varlığın katmanlı düzenidir. Bu düzen, sayılar ve oranlar aracılığıyla mimariye “şifrelenebilir”. Payandeh vd.’nin çalışması, Şeyh Lütfullah Camii’nde sayıların mimari dizilimle ilişkilendirilebileceğini tartışır (Payandeh et al., 2024, s. 295–305). Bu yaklaşım, mimari süslemenin ve oranların “mesaj taşıyıcı” olabileceğini güçlendirir.

EK II: Yöntemsel Notlar ve Sınırlılıklar

Bu çalışma, nitel araştırma yaklaşımını benimsediği için nicel genelleme iddiasında değildir. Vaka seçimleri, temsil gücü yüksek örnekler üzerinden yapılmıştır. Saha gözlemleri, doğrudan ölçüm ve çizim üretimi yerine, literatürdeki çizim/plan okumaları ve yerinde algısal tespitlerin sentezine dayalıdır. Bu, hakemli bir metinde açıklıkla belirtilmesi gereken bir sınırlılıktır. Bununla birlikte, seçilen vakaların farklı coğrafyalarda benzer kavramsal hedefleri görünür kılması, argümanın analitik kuvvetini artırmaktadır. Gelecek araştırmaların, ışık ölçümü (lüks değerleri, gün içi değişim), akustik analiz (yankılanma süreleri) ve kullanıcı deneyimi araştırmalarıyla bu tecrübe boyutunu nicel verilerle desteklemesi önerilir.

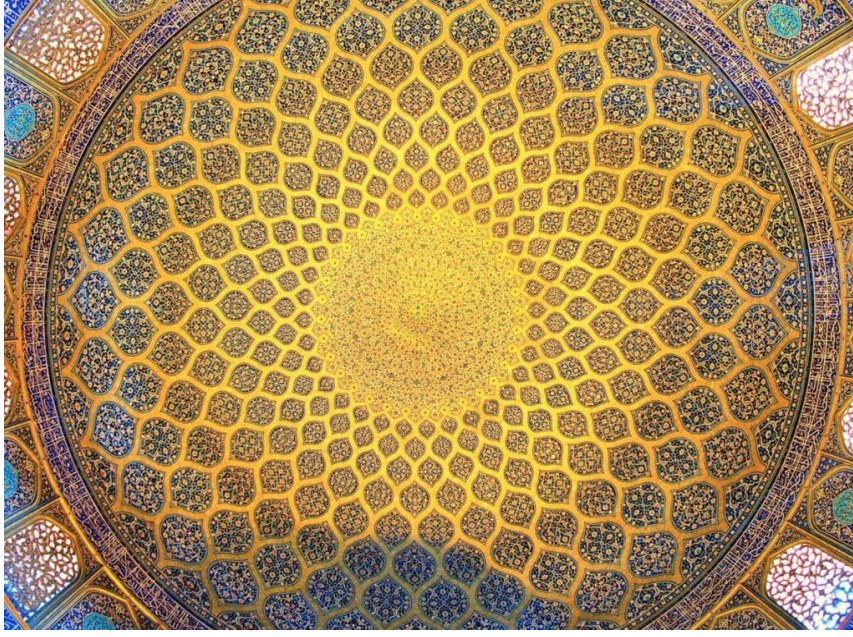
EK III: Vaka Ayrıntılandırması — Mimari Unsurların Mikro Okuması

- (1) Kubbe: Kubbe, birçok İslami bağlamda göğün ve kozmik bütünlüğün simgesi olarak okunur. İran geleneğinde kubbe, desenin merkezden yayılmasıyla birlik fikrini güçlendirirken; Osmanlı geleneğinde kubbe, iç mekânın sürekliliğini kuran bir “çatı” olmanın ötesinde, mekânın yönelimsizleşmesini ve böylece aşkınlık hissinin artmasını sağlar.
- (2) Yazı: Yazı (hat), mimari yüzeyi “okunabilir” bir düzleme dönüştürür. Kare-kûfî gibi düzenekler, metnin geometrik bir dokuya dönüşmesine imkân verir. Bu dönüşüm, söz ile biçim arasında mistik bir köprü kurar.
- (3) Eşik: Kapı, revak, dar geçit, avludan harime geçiş gibi eşikler, gündelikten kutsala geçişin dramaturjisini kurar. Bu eşikler, tecrübenin bir anda değil, kademeli biçimde açılmasını sağlar.
- (4) Avlu: Avlu, hem topluluk hem de içe dönüş mekânıdır. Gökyüzüyle doğrudan temas, “açık” bir kutsallık üretir; revaklar ise bu açıklığı ritimle düzenler.

- (5) Desen: Desen, tekrar ve ritimle zihni “dağılmadan” korur. Tekrarın, bir tür zikir ritmi gibi işlediği ileri sürülebilir. Desen, bu nedenle yüzeyi doldurmak için değil, bilinci yönlendirmek için vardır.

Bu ekler, ana tartışmanın temel önermelerini daha görünür kılmayı hedeflemiştir. Böylece makale, hem klasik kaynakların kavramsal içeriğiyle hem de çağdaş araştırmaların metodolojik imkânlarıyla daha tutarlı bir bütünlük kazanır.

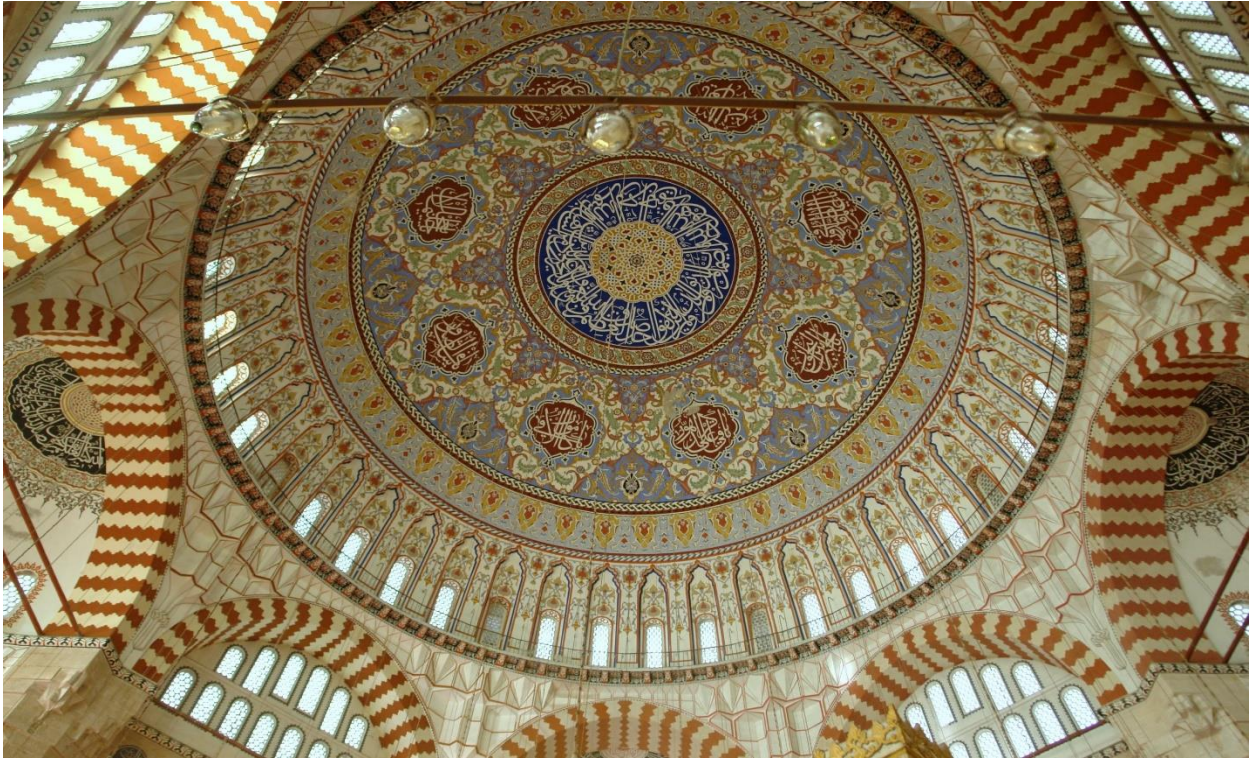
RESİMLER:

Şekil 1. İsfahan Şeyh Lütfullah Camii iç mekânında kubbe, ışık ve geometrik düzenin mistik algı üretimi

Şekil 2. Semerkand Registan Meydanı'nda medrese mimarisinde merkez, simetri ve kozmik düzen anlayışı

Şekil 3. Edirne Selimiye Camii iç mekânında kubbe altı süreklilik ve aşkınlık hissi

Şekil 4. Semerkand Bîbî Hanım Camii iç mekânında kubbe, simetri ve ölçek aracılığıyla kurulan kozmik düzen algısı

Şekil 5. Semerkand cami mimarisinde merkez–çevre ilişkisini güçlendiren kubbe mimarisi ve ışık düzeni

Şekil 6. Timurlu dönemine ait cami yüzeylerinde geometrik tekrarın tevhid ilkesini görselleştiren yapısı

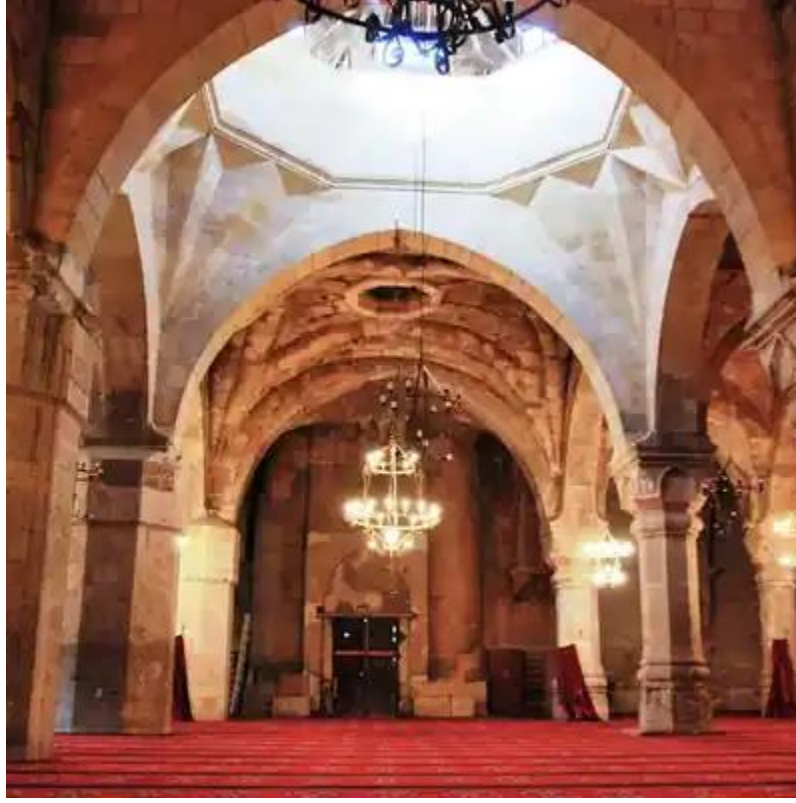
Şekil 7. Buhara Kalan Camii iç mekânında sade düzen, sessizlik ve mistik yoğunluk ilişkisi

Şekil 8. Buhara camilerinde mihrap ekseninin metafizik yönelim ve bilinç odaklanması üretimi

Şekil 9. Süleymaniye Camii'nde ışığın mekânsal dağılımı yoluyla oluşturulan metafizik atmosfer

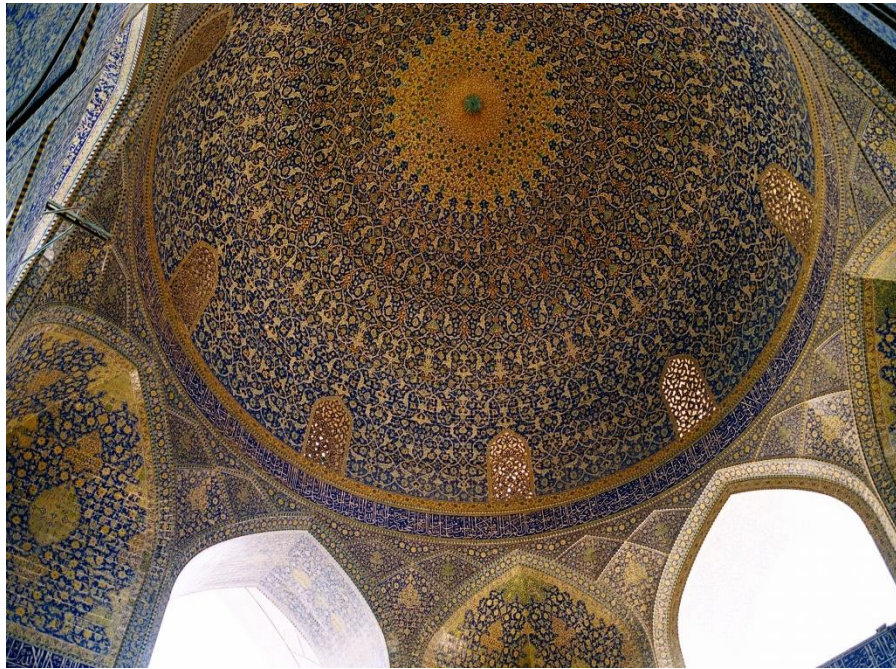
Şekil 10. Divriği Ulu Camii iç mekânında taş işçiliği, gölge ve sessizlik üzerinden kurulan mistik tecrübe

Şekil 11. Şeyh Lütfullah Camii'nde ışığın kademeli dağılımı ile oluşturulan metafizik atmosfer (nûr rejimi)

Şekil 12. İsfahan İmam (Şah) Camii avlusunda kutsal mekâna yönelimi düzenleyen merkez–çevre ilişkisi (Eski Döneme ait bir resim)

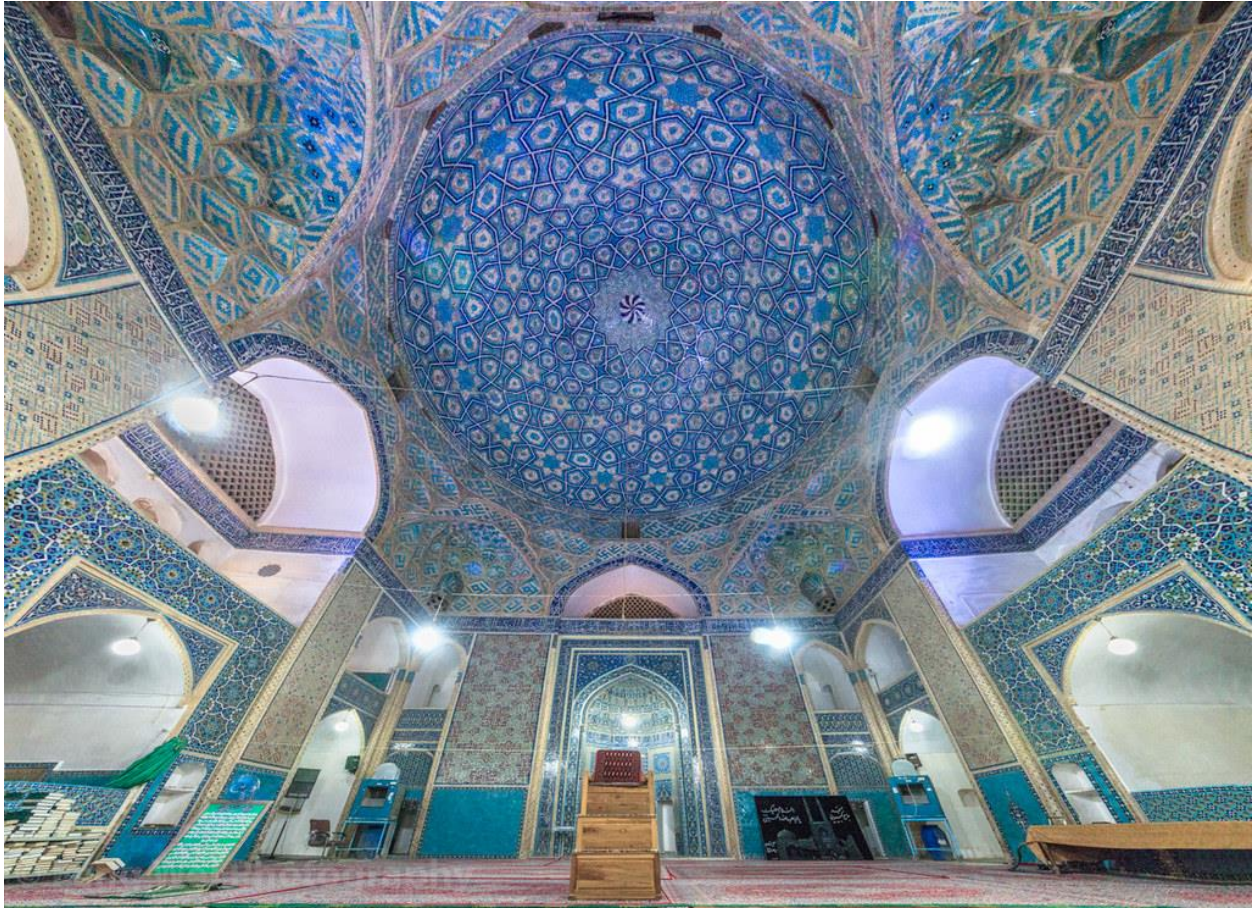
Şekil 13. İmam Camii kubbe iç yüzeyinde kozmik düzeni simgeleyen geometrik ve sayısal örgü

Şekil 14. Şiraz Nasir al-Mulk Camii'nde vitraylardan süzülen ışığın mistik tecrübe üretimi

Şekil 15. Nasir al-Mulk Camii iç mekânında renk, ışık ve zaman (sabah vakti) ilişkisi

Şekil 16. Yazd Ulu Camii iç mekânında dikey vurgu ve aşkınlık hissi